

Alen Kalajdzija

OSOBNOSTI BOSANSKOGA JEZIČKOG IZRAZA *MAKBULI-ARIFA*

Sažetak

U radu se daju osnovni elementi ograničene jezičke analize tursko-bosanskog / bosansko-turskog rječnika *Makbuli-arif*. Težište analize utemeljeno je na važnijim divergentnim procesima u riječima u domenu fonetsko-fonoloških, morfoloških i znatno manjem broju sintaksičkih osobina te nekim drugim pitanjima koja su se prilikom analize otvorila. Leksičko-semantička analiza nije posebno tretirana jer bi u značajnijem proširila navedenu studiju.

Ključne riječi: alhamijado književnost, leksikografija, rječnik, rukopis, Muhamed Havaija Uskufija Bosneviya, *Makbuli-arif*, *Potur-Šahidija*

Uvodne napomene

Imajući u vidu jubilej od 380 godina od pojave prvog dvojezičnog tursko-bosanskog / bosansko-turskog stihovanog rječnika *Makbuli-arifa* iz 1631. godine, ističe se činjenica da do danas nema tipičnih lingvističkih studija o njegovu jeziku. Izuzetak od navedene konstatacije predstavlja bavljenje ovom problematikom Alije Nametka (1968; 1978; 1982), Ismeta Smailovića (1969; 1990) i Kerime Filan (2005). Ono što posebno treba istaći jeste činjenica da je *Makbuli-arif* poetski rječnik, koji je morao ispoštovati zakonomjernosti orijentalne poetike, u koju je Hevaija uklapao i bosanske lekseme – na što eksplicitno upozorava u predgovoru Rječnika na turskom književnom jeziku.¹ Zbog toga nemali broj leksema navedenih na bosanskom jeziku direktno zavisi od potreba strukture sloga, što se odražava i na konkretan jezički izraz.

1 „(...) Napisah rječnik; od njega ima koristi kad se znadne. / (...) / Kako su Bošnjaci krupna stasa, / Znaj da su im i riječi krupne, / Pa ih onda dovesti na metrum, / To je gvozden luk koji nije moguće nategnuti. / Hvala Bogu, po pravilima retorike, / Izražavah se, nek bude trag svijetao. / Načinio sam tečnim i pisao jasan srok: / Ko sluša, srce mu se razgaljuje. / Izrekao sam bosanski neke duhovite šale, / Te onaj ko ih vidi, rekne: Nu, baš su doista lijepe! / I kako bi se koji moj odlomak majstorski vješto napisao, / Pisao sam u njem po jedan dvostih. / Ukratko, moje je pisanje na Šahidijin način, / Ali, ne daj Bože, ja mu nemam što prigovoriti. / Nek jedan polustih bude na bosanskom jeziku, / A drugi na turskom, kad mogne izići srok. / Upućeni znade da za to treba muke. / Doista je puno truda uloženo. (...)“ (Smailović 1990: 115–117).

Napomene o tretiranom korpusu

Prvi naučni osvrt na rječnik *Makbuli-arif* objavio je Otto Blau (1868) u Leipzigu, dok je prvi kompletni opis izvršio Derviš Korkut (1942). Nakon toga, prvi naučno relevantan pristup u proučavanju Rječnika dao je, nakon ravno stotinu godina od Blauova osvrta, Alija Nametak (1968). Potom, u studiji „O Uskufijevu rječniku Makbuli-arif (Potur Šahidija)“ Ismet Smailović (1990) na jednome mjestu daje najviše važnijih podataka, zasnivajući ih na radovima Derviša Korkuta (1942) i Alije Nametka (1968).² Tako se u Smailovićevoj studiji izdvaja eklektičan pristup korpusu. Naime, Smailović (1990: 162) se u popisu leksema, tj. registru riječi rukovodi Korkutovim radom, a u predstavljanju cjelovita Rječnika služi se studijom Alije Nametka, smatrajući je naučno relevantnijom od Korkutove.³ U dogledno vrijeme Alija Nametak (1978) objavio je još tri rukopisne verzije *Makbuli-arifa*, navodeći primjere riječi u glosaru. Iz ovih triju verzija na jednome mjestu može se pratiti svojevrstan proces interferencija i divergencija prisutnih u različitim rukopisnim verzijama Rječnika, a dodatna zakompliciranost još se bolje vidi kada se dodaju i druge, već ranije transliterirane verzije. Na kraju, treba dodati i posljednju verziju *Maqbul-i 'arif*, koja je objavljena prije deset godina, u svrhu obilježavanja 400. godine od rođenja Muhameda Hevajje Uskufije Bosneviće,⁴ 370. godišnjice od nastanka Rječnika te 250. godine od fototipskog izdanja arebičkog rukopisa koji je uvršten u ovom izdanju. U ovoj knjižici objavljena je verzija rječnika koju je uradio Nametak (1968), dok je fototipski izvornik na arebici dat u prijepisu rukopisa iz 1751, koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu pod brojem R-2865.

U ovoj jezičkoj analizi tretirani izvor predstavlja transliteraciju teksta koju je objavio Alija Nametak (1968), a ista verzija uvrštena je i u studiji Ismeta Smailovića (1990) te u izdanju posebnog otiska *Maqbul-i 'arifa* (2001), koja je poslužila kao referentni izvor. Transliterirane verzije rukopisa komparirane

2 Ovdje treba istaći i to da je Smailović (1969) priredio opširan prikaz djela Alije Nametka (1968), u kojem je pokušao dokazati pretpostavku da je prisustvo ikavizma u Hevajjinu djelu rezultat njegovih ikavskih porijekla.

3 U vezi s Korkutovim pristupom ističe se nekoliko problema, među kojima su najvažniji: problemi transliteracije, koja nije dosljedno sprovedena; zatim bezrazložno bilježenja poluglasa, za koji je Korkut smatrao da je izgovaran u Hevajjino vrijeme; nedosljedna upotreba savremene turske grafije u kombinaciji s vlastitom (up. Smailović 1990: 178). Na drugoj strani, ono što u prvi plan treba istaći kod Alije Nametka jeste da on daje dosljednu naučnu transliteraciju Rječnika.

4 Zanimljivo je da se u našoj historiografiji gotovo uopće ne spominje nadimak Bosnevi(ja) za Muhameda Hevajju Uskufiju, izuzev Korkuta (1942), iako je direktno sebe nazvao tim pseudonimom u predgovoru Rječnika: „Ja siromah, koji sam (se zovem) Ūskūfī Bosnevi, / Sluga (rob) sam vladara nad vladarima...“ (Smailović 1990: 113).

su u odnosu na izvor dat u obliku glosara. Usporedba primjera iz glosara tj. registara riječi uzeti su iz verzije Ismeta Smailovića, koja se ustvari temelji na Korkutovoj studiji – u tekstu navedeni pod šifrom IS, dok su primjeri iz registara riječi iz triju naknadno objavljenih rukopisnih verzija Alije Nametka (1978) navedeni pod šifrom AN. Tako su u analiziranim primjerima navedeni slučajevi iz glosara u kojima ne dolazi do poklapanja izraza leksema. Također, budući da se analizira jezički izraz Rječnika, u korpus su ušli i primjeri koji se odnose na tzv. umne sentence koje je Hevaija pisao na bosanskom na kraju svakog rječničkog poglavlja. Primjeri navedeni iz verzije *Maqbul-i 'arif* (2001) obilježeni su brojem stranice koja se daje u zagradi, dok se broj stranice ne daje uz primjere IS ili AN jer su date u abecednom registru riječi te su lahko uočljive. Ako nema posebne oznake, to je znak da su primjeri identični u svim trima verzijama.

O nazivu *Potur-Šahidija*

Baveći se analizom bosanskoga jezika u Hevaijinu ukupnom stvaralačkom djelu, Alija Nametak (1968: 242) konstatira da je “jezik u Hevaijinim pjesmama i rječniku veoma čist, a u pjesmama gotovo bez imalo turcizama“. Uzimajući u obzir navedenu konstataciju, i Kerima Filan (2005) u svom istraživanju turskog leksičkog izraza *Makbuli-arifa* dolazi do sličnog zaključka. Njezino istraživanje može se svesti na to da se Hevaija služi čistim, tj. narodnim turskim jezikom, iako je dobro poznavao i književni turski jezik – što Kerima Filan (2005: 215) objašnjava Hevaijinom upotrebom leksike u književnojezičkom diskursu kojom se koristio u predgovoru Rječnika na turskom jeziku, tičući se posuđenica iz arapskog i perzijskog.⁵ U tom smislu očito se treba razumijevati Hevaijina konstatacija o razlozima pisanja te obrazloženju tretiranja jezika ovoga djela, pri čemu se i sam ograđuje od eventualnih pogrešaka.

Hevaija kao obrazovan čovjek, s obzirom na vrijeme u kojem je rođen, naveo je da se bosanski jezik može porediti s latinskim, iako je Smailović (1990: 118) skeptičan spram Nametkova (1968: 240) stava da je Hevaija poznavao sličnost genetske strukture bosanskog i latinskog. Moguće je da je

5 U vezi s ovom odrednicom turskog jezika, zanimljivo je da se sličan proces može ustanoviti i u bosanskom jeziku, tj. njegovu književnojezičkom alhamijado stvaralaštvu, posebno onome mladem, koji obiluje pretjeranom upotrebom orijentalizama. Analogan proces oponašanja turskoga književnog jezika prisutan je u bosanskom predstandardnom književnom idiomu, posebice alhamijado stvaralaštvu religijskoga karaktera, koji kao specifičan religijski diskurs posjeduje izuzetno opterećen sloj orijentalizama. To potvrđuju didaktične alhamijado pjesme i katahetski tekstovi, ilmihali, kakve su među prvima pisali Abdulvehab Ilhamija (up. Kemura 1975) i Omer Humo (2010).

Hevaija pod pojmovima „latindže“ i „latin dili“ (up. izraz na turskoj transliteraciji – Smailović 1990: 118) podrazumijevao različite termine, za što se navodi sljedeći kontekst u predgovoru: „Veleučeni čovjek je rekao: ‘Slobodno je razgovarati / Onim jezikom na kojem je objavljena Božija knjiga’. / Kako je Evanđelje (Indžil) došlo Isusu (Isa pejgamberu), / Došla je od Boga milost robovima (ljudima). / Među jezicima je sišao latinski [latindže], / Latinski [latin dili] je pak jezik isto što i bosanski, / Te nema nikakve greške što će se znati / Pa treba se njime izražavati ko ga znade.“ (Smailović 1990: 117–118). Drugim riječima, da li je Hevaija mislio na prijevode Evanđelja raširenog među bosanskim katolicima ili se njegov stav odnosi na status latinskog u Evropi kao svetog jezika na kojem se obavljani obredi. Ono što ide u korist drugoj pretpostavci jeste citat u kojem se konstatira da je latinski „sišao“, čime se aludira na njegovu svetost, a tu svetost imao je kao liturgijski jezik te da je naveden pod izrazom „latindže“. Međutim, očito je da se sintagmom „latin dili“ kod Hevaije označava jezik Latina / latina, tj. bosanskih katolika, kod kojih je u periodu kada živi i djeluje Hevaija bio započeo snažan proces prevođenja religijske katoličke literature u Bosni. U tom smislu Hevaija terminološki razlikuje navedene izraze, pa bi latinski [„latindže“] bio ono što latinski stvarno jeste kao temelj zapadne kulture, a latinski kao „latin dili“ jezik Latina / latina, tj. bosanskih katolika. Očito se kod Hevaije ova dva pojma razlikuju terminološki, a da problem izaziva neadekvatno prevođenje na bosanski jezik.

U vezi s navedenom konstatacijom da se Hevaija u objašnjavanju bosanske i turske leksike služi izvornim leksičkim materijalom iz bosanskog i turskog jezika, zanimljivo je pitanje značenja naziva rječnika *Potur-Şahidija*. Jedno od ponuđenih značenja navedenog naziva, konkretnije pojma „potur“ dao je prvi Otto Blau (1868: 54), koji smatra da je riječ „potur“ slavenskog porijekla i da označava islamizirano stanovništvo Bosne, pri čemu je poznatiji naziv „poturica“. Nametak se ne slaže s ovim mišljenjem, već naziv „potur“ dovodi u vezu sa značenjem koje daje sam Hevaija u svom rječniku, a koji veli da je „potur“ bosanska riječ koja odgovara turskoj „köjlü“, što se u savremenom jeziku prevodi oblikom „seljak“ (up. Smailović 1990: 122). Iako na prvi pogled ove lekseme ne predstavljaju bliskoznačne riječi, one se na izvjestan način ipak mogu dovesti u vezu. Ako „poturica“ znači islamizirani autohtoni čovjek, a „potur“ znači „seljak“ u Hevaijinu tumačenju pojma, onda „potur“ označava čovjeka iz naroda koji je islamiziran, odnosno seljaka koji je islamiziran, pri čemu se „seljak“ u ovome kontekstu treba razumijevati kao predstavnik običnoga bosanskog, savremenom terminologijom kazano, bošnjačkog puka, a ne u značenju koje ova riječ ima danas. U takvom poimanju to bi značilo da je *Potur-Şahidija* ustvari bosanski, odnosno bošnjački, tj.

bosanskomuslimanski rječnik pisan po uzoru na Šahidiju.⁶ Međutim, navedena leksema može biti upotrijebljena i u drugom značenju, po kojem Hevaija piše narodni rječnik bosansko-turskog/tursko-bosanskog jezika, što se objašnjava činjenicom da se u njemu koristi veoma malo leksema iz književnog turskog, ali i književnog bosanskog jezika, ako se o njemu u tome kontekstu može govoriti, budući da je primarna bosanska jezička praksa bila narodna te da nije bilo značajnijega književnojezičkog stvaralaštva na bosanskom jeziku, mada je ona u tom periodu bila u začecima.⁷ Naravno da se iz ovoga konteksta izuzimaju lekseme kojih nije bilo u aktuelnoj domaćoj (bosanskoj i turskoj) jezičkoj tradiciji, kakve su posuđenice npr. u turskom jeziku *davul, kadeh, tez, tazy* i dr. (up. Filan 2005: 212) ili u bosanskoj: *sofi, makaš, komin, zagar* i sl. Prema tome, naslov *Potur-Šahidija* trebao bi se opisno rekonstruirati kao „narodni jezik, narodne riječi na Šahidijin način“. Međutim, Alija Nametak (1978: 149) iznosi mišljenje da „potur“ znači „seljak“, razumijevajući ovaj pojam onako kako ga predstavlja sam Hevaija u rječniku, iz čega proizlazi da je *Potur-Šahidija* seljački, tj. narodni rječnik na Šahidijin način, što Nametak (1978: 149) obrazlaže i samom tematikom rječnika.

U svim ovim pretpostavkama, koje mogu imati određenog osnova, treba biti bezuvjetno obazriv prije svega zbog činjenice da sam Hevaija nije nazvao svoj rječnik imenom *Potur-Šahidija*, već *Makbuli-arif*, a da su ga kasniji prepisivači nazvali imenom *Potur-Šahidija*. Što se tiče imena *Makbuli-arif*, on se uključuje u orijentalni poetički krug, u kojem je davanje imena djelima na arapskom jeziku bila ustaljena praksa, iako su djela pisana na nearapskim jezicima.

Fonetsko-fonološke osobine Rječnika Refleksi jata i pokušaji objašnjenja ikavizma u Hevajinu djelu

Refleksi jata već su otprije bili u centru pažnje istraživača *Makbuli-arifa*, ali djelimično i jezičkog izraza Muhameda Hevaije Uskufije uopće (up. Nametak 1968; Nametak 1982; Smailović 1969; Smailović 1990). O jezičkom izrazu Hevajina stvaralaštva među prvima je pisao Alija Nametak (1968: 242), koji konstatira: „Pisao je u ikavskom govoru. Rijetke su riječi pisane ijekavski ili ekavski, a i te su sigurno iz pera prepisivača kojima se takva pokoja riječ iz živog govora otela i ušla u Hevai-Uskufijin rječnik.“

6 Ugledanje na Ibrahima Šahidiju nije upitno zbog Hevajina eksplicitnog navođenja te činjenice u predgovoru rječnika: Ukratko, moje („naše“) je pisanje (stil) na Šahidijin način (Smailović 1990: 116).

7 Up. rad o književnojezičkoj koine starije alhamijado literature na primjeru najstarije sačuvane pjesme *Hırvat-türkisi* iz 1588/1589 (Kalajdzija 2009).

Nametak (1968: 242) detaljno obavještava o refleksima jata u različitim verzijama rukopisa. Prema navedenim podacima, broj leksema s jatom u različitim verzijama kreće se od broja 46 u rukopisu O₂, 43 u rukopisu M rkp., 49 prema Blau, u rukopisu O₁ nalazi se 31 leksema s jatom, a u verziji In pojavljuje se 46 primjera s jatom. Kasnije je Nametak (1978) objavio još tri rukopisne verzije *Makbuli-arifa* do kojih je došao – tzv. zagrebačku, Dukatarevu i halifinu – za koje nije izvršio procjenu zastupljenosti refleksa jata, budući da ovi rukopisi nisu cjeloviti, ali se i u njima zapaža dominacija riječi s ikavskim jatom. Nakon toga, Alija Nametak (1982) još jednom se vraća *Makbuli-arifu*, objavljujući podatke o jednoj „švedskoj“ verziji, koja se čuva u biblioteci u Upsali, za koju Nametak (1982: 220) ponovno daje popis leksema s jatom, pa je u ovoj verziji zastupljeno 45, od kojih 38 s ikavskim refleksom. Rezimirajući podatke o refleksima jata koje je Nametak vršio u nekoliko navrata, ističe se zaključak da je ikavizam tipična crta Hevajijina djela uopće.⁸

Na osnovu iznesenih podataka o zamjeni jata u ukupnom jezičkom stvaralaštvu Muhameda Hevajije Uskufije Bosnevijske, postavlja se pitanje da li je ikavizam u Hevajijinu djelu uvjetovan dijalekatskom bazom autora, odnosno pisca, ili je u pitanju neki drugi fenomen? Jedna od mogućnosti ustanovljavanja zamjene jata tiče se dijalekatske baze samog Hevajije, koji je bio iz okolice Tuzle, iz mjesta Dobrnja. U savremenoj dijalektologiji općeprihvaćeno je da govori Tuzle i njene okolice nikad nisu bili ikavski. Istražujući problem ikavskog supstrata u tuzlanskoj oblasti, Refik Bulić (2003: 50) zaključuje:

„Na osnovu podataka iz dijalektološke i onomastičke litarature u kojoj su bilježeni toponimi, može se zaključiti da ikavski likovi toponima koji se danas pojavljuju u tuzlanskoj oblasti nisu brojni i da među njima nema onih iz turskih popisa – oni su nestali kao naselja, ili su promijenili imena, ili se javljaju s ijekavskim likovima. (...)“

Vidjeli smo da ovdje analizirani spomenici ne mogu biti siguran dokaz za ikavski supstrat u govorima tuzlanskoga kraja, a zaključak o ranijem ikavizmu ne mogu potvrditi ni malobrojni toponimi s *jatom* sačuvani u tuzlanskom kraju.“

Refik Bulić (2003) također smatra da ikavizam zabilježen u djelima Muhameda Hevajije ne može biti pouzdan pokazatelj dijalekatskog stanja starijeg

8 To potvrđuju i podaci uzeti iz Hevajijinih pjesama u kojima se ne bilježi ijekavska ili jekavska zamjena jata. Ikavska zamjena jata prisutna je u 66 slučajeva (u što se računaju i primjeri leksema koji se ponavljaju) u tzv. fonološki neuvjetovanoj poziciji, te tri ekavske zamjene fonološki neuvjetovanoj i jedna ekavska zamjena u fonološki uvjetovanoj poziciji, npr: *uvik, nismo, digod, tilost, nigdi, lik* (lijek), *lipo, vrime, zavitni, vira, nevira, zavitnik* itd.; *rečeno, besedim, nevideteli; grešno* (up. Kalajdžija 2007: 21).

perioda. O takvom tipu fenomena na izvjestan način govorila je i Herta Kuna (1974: 431), tvrdeći da tekstovi koji inkliniraju literarnim pretenzijama ne mogu biti pouzdani u određivanju dijahronijskoga dijalekatskog stanja u kojem su zabilježeni.

Ismet Smailović, baveći se najozbiljnije objašnjenjem porijekla ikavske zamjene jata u Hevajinu djelu, iznosi dvije pretpostavke: 1. da je Hevajia porijeklom bio ikavac, i to iz Uskoplja, otkuda mu potječe nadimak Uskufi, te da je njegovo djelo, u skladu s time, bilo pisano na ikavskom predlošku, koji su poslije ijekavci prepisivači postupno i nesistematski ijekavizirali (up. Smailović 1969: 25); 2. da je Hevajia bio ijekavac, koji nije precizno zapisivao jat, pa su prvi prepisivači Rječnika bili ikavci ili poluikavci, a kasniji prepisivači bili su ijekavci koji su samo mehanički prepisivali riječi s ikavskim jatom, vjerujući da je tako pisao Uskufija (Smailović 1990: 154–155).

Nekoliko je činjenica koje se trebaju tretirati u skladu sa Smailovićevim pretpostavkama. Što se tiče prve mogućnosti, dokaz da je Hevajia porijeklom iz Uskoplja reletivan je zbog toga što:

“Uskufi (...) je po Hammeru ‘Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung’ (...) neka vrsta prema vrhu zašiljene pozlaćene kape, koju su nosili jeničarski oficiri i službenici u carskom dvoru, a prema Šemsuddinu Sami “Kamusi türki” (...) *uskuf* je neka kapa sa zaokruženim vrhom, koju nose najviše stanovnici otoka u Sredozemnom moru. Pletena je od crvene vune, pa je temelj fesu. Ako uzmemo riječ *uskuf* u značenju koje daje Hammer, dalo bi se zaključiti da je Hevajia bio u carskom dvoru. On u uvodu *Makbuli-arifa* i ističe svog velikog zaštitnika, sultana Murata.” (Nametak 1968: 234).

Dakle, oblik Uskufi ne označava etnik Skopljak – odnoseći se na bosansko Uskoplje, jer bi on glasio Iskoplevi (Korkut 1942: 380). Druga značajka vezana za navedenu mogućnost pretpostavlja Hevajino mjesto rođenja – Dobrnja kod Tuzle, za što sam pjesnik eksplicitno navodi u jednom stihu iz pjesme *Poziv na vjeru*: „Dobrnjatin Doljnu Solan“. Također, uzimajući u obzir činjenicu da je Hevajia radio na dvoru u Istanbulu – što se vidi iz samoga predgovora *Makbuli-arifa* na turskom jeziku – „Uskufi“ se kao nadimak, izveden od vrste kape, uklapa u navedenu pretpostavku, mada ni ona nije apsolutno utemeljena.

U vezi s drugom postavkom Ismeta Smailovića, u kojoj se refleksi jata tumače nepreciznim zapisivanjem i mogućnošću da su kasniji prepisivači po inerciji ikavizirali ili ijekavizirali pjesme, ističu se prije svega naučno neprovjerljive pretpostavke. Zbog toga, u prvom planu treba istaći da u analizi Hevajina djela treba poći od zabilježenog jezičkog stanja. Naime, koliko god je moguće da je Hevajia bio ijekavac, čiji su izraz ikavizirali prepisivači, isto toliko moguće je i obrnuto; ustvari, pošto je više ikavizama, trebalo bi biti da

je Hevaija ikavac a da su prepisivači sporadično mijenjali izraz. Međutim, taj podatak i sve navedene pretpostavke uopće nisu važne za lingvističku analizu spomenika. Zapravo, dominacija ikavske zamjene jata u Hevajjinu djelu – bilo da je riječ o pjesmama ili o samom rječniku – treba se razumijevati kao ikavski manir alhamijado književnosti, u kojoj je prisustvo ove osobine tipična crta ovoga predstandardnog idioma.⁹ U prilog tome govore manje-više svi stariji alhamijado dokumenti, posebno oni do sredine XIX st., ali i neki kasniji.¹⁰ Ikavski manir zapravo je sastavni dio književnojezičke koine alhamijado literature, koja će se kasnije u nekim svojim segmentima uklapati u novoštokavsku folklornu koine, tako da se ukupnost književnojezičkog izraza alhamijado literature ogleda u trima segmentima: manir – književnojezička koine – novoštokavska folklorna koine.¹¹

Prema tome, Hevaija je poštovao bosansku ikavsku tradiciju – koja je inače postojala još u starobosanskom jezičkom izrazu, bez obzira na to da li je on po svome porijeklu ikavac ili ijekavac. Hevajjino njegovanje ikavskog manira treba se tumačiti činjenicom da su i prepisivači znali za nj te su ga upotrebljavali prepisujući tekstove. Drugim riječima, Hevajjin ikavizam ne mora biti a priori produkt njegova dijalekatskog porijekla, već je produkt pisane jezičke tradicije s kojom je ovaj autor morao biti dobro upoznat, posebno ako se uzme u obzir da je Hevaija radio na sultanovu dvoru (vjerojatno u nekoj vrsti bosanske kancelarije), gdje je po nalogu pisao i svoj Rječnik (Nametak 1968: 234) – o čemu govori i njegov predgovor *Makbuli-arifa*.¹² To istovremeno ukazuje na dosta rano prisustvo vlastite svijesti o narodnoj samobitnosti i njegovanja vlastite tradicije.

Lekseme u kojima se u Rječniku pojavljuje jat jesu sljedeće: *beži* (14) – *biži* (IS), *bilo* (18), *biži* (16), *briza* (31), *čovjek* (7) – *čovek*, *čovik* (AN), *hitet* (22, 29) – *hitit* (AN, IS) – *hijetit* (AN), *isnig* (13), *isrida* (12), *izdila* (44), *izdrijebe* (35) – *ždribe* (AN, IS), *ižlijeb* (32) – *žlib* (AN, IS), [*kisjelo* (14) – *kiselo* (AN, IS)], *koļeno* (8) – *kolino* (AN), *kolijevka* (35) – *kolivka* (AN, IS) – *kolivga* (AN), *korijen* (15) – *korin* (AN, IS), *ļekar* (14) – *likar* (AN, IS + *ljekar*), *lijepo* (34), *lipa* (12), *lipo* (21), *lipo* (8), *lipoto* (38) (nema kod

9 Up. magistarski rad o razvoju refleksa jata u alhamijado pjesništvu (Kalajdžija 2007).

10 Alhamijado starija jezička praksa, među sačuvanim spomenicima do XVIII st., potvrđuje značajnu vitalnost ikavizma, koja je zabilježena u pjesmi *Hirvat türkisi*, Hevajjinim pjesmama, pjesmi Jusufa Livnjaka, četverojezičnoj *Pjesmi o stanju u Bosni*, pjesmi *I ja pođoh i povedoh konja na vodu*, pa i pjesmama Hasana Kaimije te pjesmi *Ajvaz-dedina kasida* – što su inače dosada jedine poznate pjesme iz tog perioda (up. Mušić 1963; Nametak 1981).

11 Zbog teorijske obimnosti ovoga problema na ovome mjestu dati problem ne može se tretirati. U vezi s tim up. rad (Kalajdžija 2011).

12 Up. stihove 15–30 (Smailović 1990: 113–114).

AN, IS), *lišnjak* (31) – *lišnik* (AN, IS), *livo* (44), *medved* (33) – *međed* (IS) – *medved* (AN), *mejesec* (20) – *misec* (IS) – *mjesec* (AN), *mleko* (14) – *mlijeko* (AN) – *mliko* (AN, IS), *mливо* (35) (nema kod IS), *nedjeļa* (12) – *nedilja* (AN, IS), *ņedra* (26) – *nidra* (IS) – *nidra* (AN), *nevjesta* (12) – *nevesta* (AN) – *nevista* (IS), *onesvistit* (24) – *ne osvistit* (IS) – *onesvist* (AN), *ponedļenik* (12) – *ponediljak* (IS, AN), *riječ* (10) – *rič* (IS, AN), *sidet* (7) – *sidjet* (AN) – *sid* (IS) = *samsid(et)*, *sivejeća* (14) – *sviča* (IS, AN), *sjedi* (27) – *sjed* (IS), *sejd* (AN), *slip* (21), *tera* (14) – *tira* (IS) – *tira*, *tera* (AN), *tijesto* (32) – *tisto* (AN, IS), *umrit* (24) – *umori se* (IS, AN), *videh* (24) (nema kod AN, IS), *vitar* (20) (nema kod AN), *zdetna* (34) – *zđetna* (IS) – *zdjetna*, *ždetina* (AN).

Primjeri pokazuju frekventniju upotrebu ikavizama, bez obzira na to da li se radi o fonološki uvjetovanim ili fonološki neuvjetovanim pozicijama za zamjenu jata. Ono što je međutim ostalo na margini zapažanja naših dosadašnjih istraživača (up. Nametak 1968; Nametak 1982; Smailović 1969; Smailović 1990) jeste činjenica da se nemali broj ekavizama ne razmatra posebno. U verzijama se pojavljuju primjeri: *beži*, *čovek*, *hitet*, *medved*, *nevesta*, *sidet*, *tera*, *videh*, *zdetna*, koji očito zahtijevaju posebnu elaboraciju, posebno u odnosu na ijekavizme: *čovjek*, *iždrijebe*, *ižlijeb*, *kisjelo*, *koljeno*, *kolijevka*, *korijen*, *ļekar*, *lijepo*, *međed*, *mejesec*, *mlijeko*, *nedjelja*, *ņedra*, *nevjesta*, *riječ*, *sidjet*, *sivejeća*, *sjedi*, *tijesto*, *zđetna*, *ždetina* – kojih je očekivano znatno više, ali i u odnosu na ikavizme, koji se zbog njihove frekventnosti ovdje neće nabrajati. Među primjerima se pojavljuju lekseme koje pokazuju različite divergencije s obzirom na refleksje jata, ali je najviše primjera s ikavskom zamjenom, potom s ijekavsko-jekavskom i na koncu s ekavskim refleksom. Postavlja se pitanje da li je navedena pojava vezana za alhamijado stvaralaštvo u tuzlanskoj oblasti ili je posrijedi ipak proces značajnijih interferencija. Kada je riječ o interferencijama, one se ipak očekuju više na planu odnosa ikavske i ijekavske zamjene, s obzirom na dijalekatsku osnovu tadašnje Bosne i Hercegovine, dok je na izvjestan način prisutvo ekavizma u najmanju ruku neočekivano. S druge strane, postoji jedna bitna značajka koja povezuje ovu pojavu s jezičkim izrazom manzume Ibrahima Berbića iz 1886, koji je po porijeklu također iz tuzlanskoga kraja. Berbić je, za svoje vrijeme, bio izrazito školovan i talentiran, a zna se i da je dosta putovao, pa se na određeni način prisustvo različitih jezičkih crta u njegovu djelu, pored toga što je znao književni manir, može tumačiti i utjecajem drugih idioma. U njegovoj se pjesmi pojavljuje ponajviše ijekavizama, potom ikavizama, ali napokon i ekavizama, kojih je nemali broj (Kadrić 1999), i koje su u djelu na onom stepenu prisustva u kojem se ekavizmi mogu naći u *Makbuli-arifu*. Međutim, refleksji jata u Rječniku jesu odraz književnojezičke naddijalektalne i interdijalektalne alhamijado tradicije, što se potvrđuje izvjesnom jezičkom nestabilnošću predstandardnih idioma uopće, a posebno onih s književnim

pretenzijama, uvažavajući pri tome utjecaje koji su nastajali prilikom prepisivanja Rječnika i dodavanjem idiolektatskih osobina prepisivača.

Upotreba glasa *h*

Na osnovu primjera zabilježenih u korpusu, glas *h* upotrebljava se dosljedno po etimologiji, usljed čega se ustanovljuje da ovoga glasa nema u pozicijama u kojima mu mjesto nije po porijeklu. To potvrđuje i glagol *hrvati*, tipičnog fonetskog izraza za bosanski jezik, koji je u Rječniku zabilježen bez ovoga glasa: *irvat* (24), kako pokazuje prasl. oblik *rǫvati (Anić i dr. 2004: knj. 4: 148). U ostalim slučajevima, glas *h* prisutan je u svim pozicijama tako da se bilježe sljedeće kategorije.

Inicijalna pozicija. Glagoli: *hitet* (22, 29) – *hitit* (AN, IS) – *hijetit* (AN), *hoćešli* (43) (nema kod AN, IS), *hoću* (43) (nema kod AN, IS); pridjevi: *ihrom* (21) (nema kod AN); brojevi: *hišada* (40). Medijalna pozicija. Glagoli: *kihat* (24), *kuhat* (32), *puhat* (22); pridjevi/ prilozi: *mahnito* (43), *mehko* (18); pridjevi: *malahan* (37) – *malakan* (IS) – *malenko* (AN). U ovoj poziciji skupina *-hv-*, prisutna u samo jednom slučaju, prelazi u *f* u glagolu *ufati* (26). Finalna pozicija. Imenice: *buha* (10), *muha* (28), *orah* (31), *siromah* (44), *uho* (8); pridjevi: *gluh* (21); glagoli: *videh* (24) (nema kod AN, IS). U navedenim primjerima tek u jednom primjeru u medijalnom položaju dolazi do zamjene *h* s *k* – *malakan* u verziji (IS), dok se oblik *malenko* (AN) očito treba smatrati prepisivačkim postupkom vezanim ili za nerazumijevanje čitanja ili je uvjetovan poetskim diskursom rječnika.

Čuvanje finalnog *-l* i prelazak *l* u *o*

Jedna od osobenosti izraza *Makbuli-arifa* jeste i pitanje odnosa divergencije oblika riječi s finalnim *-l* i njegovim prelaskom u *o*. U primjerima se pojavljuju i jedni i drugi oblici, s napomenom da je nešto veći broj primjera s očuvanim finalnim *-l*, što zavisi i od padežnog oblika imenske riječi, ali i od njene fonetske strukture. Lekseme kod kojih je očuvano finalno *-l*, uzimajući u obzir rukopisne verzije, jesu sljedeće: *anđel* (7), *debel* (23), *rasol* (44), *sokol* (7), *sol* (10, 44), te *kutao* (44), *vitao* (44) i *so* u jednoj rukopisnoj verziji. Oblici sa sačuvanim finalnim *-l* imaju fonetsku strukturu u kojima su vokali koji prethode navedenom lateralu *e* i *o*, dok se primjeri s alternacijom sastoje od vokala *a* ispred laterala *te* u jednom slučaju *o*. Navedeni primjeri potvrđuju dubletnost pojave i činjenicu da se kao takva jezički nije unificirala, s napomenom da je sačuvana vitalnost arhaičnije strukture. U odnosu na savremeni bosanski jezik, navedeni primjeri s neizvršenom alternacijom na izvjestan način mogu se smatrati arhaizmima, ali isto tako, primjeri s izvršenom alter-

nacijom pokazuju tendencije koju su se počele javljati u starijem bosanskom izrazu. Ono što se također ističe jeste da su primjeri s neizvršenim prelaskom *-l* u *o* zapadnoštokavske provenijencije.

Zaključak u vezi s ovom alternacijom jeste da je nešto veći broj primjera s arhaičnijom strukturom.

Jotovanje skupine *-sk* i usnenih suglasnika

Prisustvo određenih divergencija u *Makbuli-arifu* odnosi se na jotovanje određenih kategorija, i to: a) skupine *-sk* i b) usnenih suglasnika.

U prvoj kategoriji pojavljuju se dva tipa odnosa. Jedan se tiče jotovanja skupine *-sk* u obliku glagola *iskati*, za što su u korpusu zabilježeni primjeri imperativa *išti* (43) – *išći* (IS) (nema kod AN). Drugi tip odnosi se na oblik imenica izvedenih sufiksom *-ište*, koje su u Rječniku zabilježene kao *ognište* (21), *ulište* (9), budući da navedeni sufiks vodi porijeklo od oblika **-isko* (Skok 1973, knj. II: 735). Na osnovu navedenih primjera – iako nisu brojni – zaključuje se da je nešto veća frekvencija štokavskih oblika u odnosu na šćakavske, čime se ističe i dominacija istočnoštokavske, odnosno južnoštokavske osobine u odnosu na zapadnoštokavsku, koja je bi trebala biti šćakavska.

U drugoj kategoriji jotovanja, koje je ustvari praslavenske provenijencije, zabilježeno je također svega nekoliko primjera, ali i oni mogu poslužiti za donošenje nekih zaključaka. To su sljedeće lekseme: *divje* (23) – *divije* (IS, AN), *grablje* (11), *kopje* (8). Imenice *kopje* i *grablje* izvedene su sufiksom *-je*, što je uvjetovalo jotovanje usnenih suglasnika *p* i *b*. Pridjev *divje* izveden je od prasl. oblika *divjB* (Anić i dr. 2004, knj. 2: 367). Neizvršavanje ovoga jotovanja zapadna je jezička osobina, dok je primjer s epentetskim *-l-* istočna, odnosno južna štokavska crta. Navedeni primjeri potvrđuju nešto frekventniju zapadnoštokavsku osobinu u ovoj kategoriji jotovanja.

Ostale zanimljivosti na fonetsko-fonološkoj ravni

Na fonetsko-fonološkoj razini pojavljuju se slučajevi koji oslikavaju neke karakteristične crte *Makbuli-arifa*, zanimljive za jezička istraživanja. Među takvima ističe se problem jednačenja suglasnika po zvučnosti u primjerima koji se mogu tretirati i kao problem pravopisa, jer se tiče upotrebe fonetskog ili etimologijskog principa. Tako se u korpusu različitih verzija rukopisa pojavljuju primjeri *podkov* (19) – *potkov* (IS) (*potkov*, *podkov* AN), *podkovat* (19) – *pokovat* (IS) – *potkovat*, *podkovat* (AN), *ropče* (19) – *robče* (AN) – *ropče* (IS), koji potvrđuju kolebanja u pisanju, što se čak analoški prenijelo i na primjer u kojem nema mjesta takvoj divergenciji s obzirom na etimologiju

riječi: *modka* (37) – *motka* (AN). Navedeni primjeri potvrđuju jednu pravopisnu crtu karakterističnu za alhamijado idiom, ali i ostale predstandardne idiome.

Među primjerima ističe se i upotreba leksema koje se mogu smatrati usmenim epskim poetizmima, jer su nastale u specifičnom koloritu epskog deseterca i usmene poetske tradicije. To su lekseme *kose* (12) i *tamnica* (42) – *tavnica* (IS, AN). Leksema *tamnica*, karakteristična za epski diskurs zbog svoga značenja, pokazuje disimilaciju u kojoj se medijalna skupina *-mn-* mijenja u *-vn-*: *tavnica*.

Skupina *-ro-* u leksemi *grob* tj. *gorob* (25) spada u primjere koji potvrđuje dijalekatsko preferiranje istočnoštokavske osobine.

Morfološke osobenosti Rječnika Glagoli

Glagolski sistem dosta je prisutan u rječniku i po brojnosti dolazi iza imenica. Za ovaj sistem može se kazati da sadrži nemali broj bezličnih glagolskih oblika, posebno infinitiv. Ono što se posebno ističe jeste da je najveći broj primjera s okrnjenim infinitivom. Razlog te upotrebe očito se treba tražiti u poetskoj strukturi rječnika a to potvrđuju primjeri s punim infinitivom kojih je ipak mnogo manje po frekventnosti u odnosu na one s okrnjenim, npr.: *čepirkat* (18), *hitet* (22, 29) – *hitit* (AN, IS) – *hijetit* (AN), *jabukat* (18), *jaukat* (18), *kihat* (24), *kuhat* (32), *mučat* (23), *milovat* (21), *onesvistit* (24) – *ne osvistit* (IS) – *onesvist* (AN), *pitat* (24), *počekat* (18), *podat* (26), *polubit* (21), *popipat* (18) (nema kod AN, IS), *puhat* (22), *sidet* (7) – *sidjet*, *umrit* (24); *žaliti* (25).

Među glagolskim oblicima primjećuje se upotreba i tvorba ličnih glagolskih oblika, koji su novijeg štokavskog tipa. Glagolski oblici koji se koriste u Rječniku jesu sljedeći: prezent – *hoćešli* (43) (nema kod AN, IS), *hoću* (43) (nema kod AN, IS), *neću* (43) (nema kod AN, IS), *peče* (14), *teče* (14), *tera* (14) – *tira* (IS) – *tira*, *tera* (AN); aorist – *videh* (24) (nema kod AN, IS), *umori se* (IS, AN); futur I – *doćiće* (28), *kazatće* (26) (nema kod AN, IS), *naćiće* (30) (nema kod AN, IS); imperativ – *beži* (14) – *biži* (IS), *biži* (16), *išti* (43) – *išći* (IS); *sjed* (27) – *sjed* (IS), *sejd* (AN). Pošto je futur I složeni glagolski oblik, on pokazuje određene tendencije. Najprije, ističe se da se enklitike pišu skupa s toničnom riječju, što je osobena crta predstandardne bosanske grafije – kako arebičke tako i bosanične (up. Truhelka 1889, knj. IV: 81); zatim glagoli na *-ći* pišu se tako što je infinitiv neokrnjen; a u jednom zabilježenom primjeru finalni nastavak iz okrnjenog infinitiva piše se ispred afrikata *kazatće*.

Zamjenice

Oblici lične zamjenica za živo pokazuju osobenost morfološke strukture *Makbuli-arifa*. Primjećuje se da oblik ove zamjenice u verzijama sastoji od strukture *tko* i *ko*, s određenim prefiksima ili sufiksima: *itko* (23), *itkogodi* (30) (nema kod AN, IS), *kogodi* (16) (nema kod AN, IS). Između triju primjera, dva su oblika starije provenijencije – *itko* i *itkogodi* i jedan novije – *kogodi*. Stariji oblici ukazuju na zapadnu štokavsku praksu, koja je inače arhaičnija, dok prisustvo novijeg oblika ukazuje na interferentno procese koji su bili prisutni u predstandardnim idiomima, ali upućuju i na mogućnost da je prijepis rukopisa mlađeg postanja.

Brojevi

Oblici glavnih brojeva također pokazuju određene interferencije. Tako se primjećuje odnos oblika *četeri* (38) – *četiri* (IS), *divadest* (39) – *dvadesed* (IS), *idve istotine* (39) – *dvi stotine* (IS, AN), *šestdeset* (39) – *šestdesed* (IS) – *šezdeset* (AN), *tiridest* (39) – *trideset* (AN) – *tridesed* (IS). Divergencije u oblicima prisutne su u osnovnim i u izvedenim brojevima. Očekivano je nešto više razlika u složenim brojevima, ali je zanimljivo da se one pojavljuju i u osnovnim. Razlike u oblicima tiču se: ozvučavanja *divadest* (39) – *dvadesed* (IS), *šestdeset* (39) – *šestdesed* (IS); refleksa jata: *idve istotine* (39) – *dvi stotine* (IS, AN); ispadanje/neispadanja suglasnika: *šestdeset* (39) – *šestdesed* (IS) – *šezdeset* (AN); ispadanja vokalskog elementa u drugom dijelu složenog broja: *tiridest* (39) – *trideset* (AN) – *tridesed* (IS). Posljednja navedena kategorija može se smatrati dijalektizmima, kao i oblici s jatom, dok se pitanje ozvučavanja treba posmatrati kao produkt književnojezičke prakse bosanske alhamijado tradicije, budući da se u velikom broju različitih spomenika ozvučavaju pojedini bezvučni suglasnici, ali i obratno, bez obzira na to da li je u inicijalnoj ili finalnoj poziciji.¹³

Od ostalih primjera s lekičkog stanovišta zanimljivo je da se za broj 1.000 upotrebljava imenica *hiłada* (40), da se broj 40 označava kao *četirdeset* (39) (nema kod IS), a stotica 400 označava se kao složeni broj izveden od osnovnog broja *četiri* i imenice *stotina*: *četiri istotine* (40).

Prilozi

Od priloga, kojih nema mnogo navedenih u Rječniku, posebnu pažnju privlače sljedeći primjeri: *danaskе* (20), *jučer* (29) (nema kod AN), *sutra*

13 Npr. u ilmihalu *Sehletu-l-vusul* nalaze se slični primjeri: *prez / brez*; *bedeset / pedeset* (Humo 2010).

(29) (nema kod AN). Navedeni prilozi u principu su zapadnijeg porijekla, posebno stoga što imaju sačuvane partikule *-ke* i *-r*, u primjerima vremenskih priloga *danask* i *jučer*, što pripada domenu bosanske predstandardne i organske prakse. Također, i prilog *sutra* zapadnog je porijekla, jer bi južna praksa potvrdila oblik *sjutra*.

Ostale morfološke osobnosti

Među ostalim morfološkim karakteristikama ističu se sljedeći primjeri. Uzvikom *möre* (8) tumači se turski ekvivalent *brebre*, iako se uzvik *bre* koristi u XVII st. u alhamijado tradiciji.¹⁴ Zanimljivo je da su obje lekseme balkanski grecizmi izvedeni od oblika *mre > bre (Skok 1974, knj. I: 205), odakle su nastali oblici *more* i *bre* u značenju luda, budala. Također, zanimljiv je oblik imenice *rame* kao *ramo* (8), što je očito dijalektizam ili pak lokalizam prisutan i u savremenim narodnim govorima jugoistočnobosanskog dijalekta.¹⁵ Leksema *kosa* dolazi u obliku množine *kose* (12) i, kako je već napomenuto, tipična je za usmeni poetski diskurs lirskog i epskog tipa te se njegov utjecaj može pratiti i u poetskoj leksikografiji. Prisustvo istočnoštokavske osobine vidljivo je i u imenici *uš* (10), gdje je vokal *u* nastao od konstrukta *vB*.

Nekoliko sintaksičkih osobina

Zbog samoga leksikografskog karaktera, bosanske sintaksičke konstrukcije nisu bitnije tretirane u *Makbuli-arifu*. Međutim, postoji nekoliko slučajeva koji determiniraju određene sintaksičke modele. U tom smislu ističu se dva sloja iz kojih se crpe sintaksički problemi – jedan je čisto leksikografski i on po primjerima participira veoma malo, tačnije pojedinačno; drugi se odnosi na poetsku strukturu Rječnika, u kojem se nalaze mudre izreke – reflektivne sentence, napisane na bosanskom jeziku, a koje sintetiziraju obrađena poglavlja u Rječniku.

Iz prvog sloja izdvaja se jedan primjer u kojem se pojavljuje modalni glagol *htjeti* čija je dopuna data u infinitivu: *hoćešli jest* (43) (nema kod AN, IS). Navedeni primjer potvrđuje stariju bosansku jezičku praksu u kojoj gotovo da nije bilo dopuna u konstrukciji *da + prezent*.

14 Up. refren „Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti Boga“ iz mostarske pjesme *A ja pođoh i povedoh konja na vodu* (Nametak 1981: 56–57).

15 Navedeni podatak može značajno poslužiti u razumijevanju drugih jezičkih karakteristika iz rukopisne verzije u kojoj se nalazi ovaj oblik, ali se pri tome ipak mora imati u vidu književnojezički karakter Rječnika. Takvo istraživanje u znatnijoj mjeri proširilo bi ovu studiju, tako da se ne može tretirati na ovome mjestu.

Iz drugog sloja izdvajaju se primjeri s rečenicama, od kojih su najzanimljivije sa složenom strukturom. Među primjerima pojavljuju se bezvezničke i vezničke koordinirane rečenice (sastavne): *Ti izla ne čin', dobro čin', sile nečin', izlo povrzi* (13); *I Bože, Ti pokloni, moju dušu proveseli* (36); *Neće bit junak kogodi biži te se obzire isirce meće* (16). Subordinirane rečenice (pogodbena): *Tebije boļe bojatse Boga, ako u tebe pameti ima* (14); (namjerna): *Uči, piši, virlo radi, da ne budeš izločesti* (10); (subjekatska/atributska): *Neće bit junak kogodi biži...* (16); *Itkogodi dobro čini naćiće* (30).

Zaključak

U analizi specifičnih crta rječnika *Makbuli-arif*, ističu se važnije jezičke osobenosti na različitim jezičkim nivoima. Refleksi jata u rukopisima uglavnom su ikavski, nešto je manje ijekavizama, ali je prisutan i nemali broj primjera s ekavskom zamjenom jata. Takvo stanje interferencija na razini refleksa jata tumači se bosanskom jezičkom tradicijom ikavskog manira, kao sastavnog elementa književnojezičke koine, koja inače pokazuje niz različitih strukturnih osobina, koje se u Rječniku zasnivaju na prisustvu dviju dijalekatskih baza – zapadne i istočne, odnosno južne štokavštine. Među navedenim elementima koji potvrđuju zapadnije crte unutar navedene književnojezičke koine spadaju: ikavska zamjena jata; dosljedna upotreba glasa *h*; čuvanje finalnog *-l*; nepostojanje epentetskog *-l-* u ostacima praslavenskog jotovanja usnenih suglasnika; manji broj slučajeva šćakavizma u procesu jotovanje skupine *-sk*; oblici lične zamjenice u formi *tko*; prisustvo partikularnih elemenata u prilogima; dopuna infinitiva uz modalni glagol. Na drugoj strani, u verzijama Rječnika prisutni su i primjeri koji ukazuju na južnu provenijenciju nekih jezičkih formi, kao što su: ijekavska zamjena jata; manji broj primjera prelaska *-l* u *-o*, šćakavizam u jotiranoj skupini *-sk*, upotreba oblika *-ro-* u leksemi *grob*; oblik lične zamjenice s *ko*, uzvik *möre*. Treba istaći da se najveći broj primjera tipičnih jezičkih osobina realizira u interferentnim odnosima, koji su upravo najznačajnija potvrda književnojezičke koine u saglasnosti s određenim tendencijama, a takvi su i već neki spomenuti slučajevi: ikavsko-ijekavsko-ekavska zamjena jata; čuvanje finalnog *-l* i tendencije alternacije u *o*; dominacija primjera s neizvršenim jotovanjem usnenih suglasnika, s povremenim prisustvom izvršenog jotovanja; rezultat šćakavizma u procesu jotovanja skupine *-sk*, ali i sporadična upotreba šćakavskog rezultata jotovanja; stariji oblik lične zamjenice za živo u odnosu na noviji; povremene divergencije u pisanju nekih brojeva. Postoje i slučajevi ujednačenih formi, kao što su: etimologijska upotreba glasa *h*; ujednačeni oblici glagola; tvorba složenih rečenica. U vezi s brojnim jezičkim presijecanjima ističe se zaključak da se divergencije mogu sasvim jednostavno pojavljivati u nekom odsječku jezič-

kog razvoja, s ustanovljenim tendencijama, po kojima se u datom vremenskom segmentu prepoznaje karakter jezičkog izraza. Također, treba napomenuti da se određeni broj interferencija i divergencija u rukopisnim verzijama treba tumačiti i hronologijom bilježenja date verzije, jer mlađi prijepisi očito pokazuju nove jezičke, uglavnom južnije tendencije. Isto tako, neki elementi jezičkog izraza *Makbuli-arifa* naprosto su izraz pisarske tradicije alhamijado literature, kao što su: vezanje enklitika za tonične riječi; kolebanje u etimološkijskom i fonetskom načinu pisanja riječi; ozvučavanje bezvučnih suglasnika na kraju riječi, dok su drugi sastavni dio procesa koji je naslijeđen iz starije faze bosanskog jezika.

Summary

SPECIFIC ASPECTS OF BOSNIAN LINGUISTIC EXPRESSION OF *MAKBULI-ARIF* (1631)

The paper provides basic elements of the limited linguistic analysis of Turkish-Bosnian / Bosnian-Turkish dictionary *Makbuli-arif*. The focus of the analysis is founded on more important divergent processes in words, in the domain of phonetical-phonological, morphological, and in much lesser number of syntactic properties, as well as in some other issues derived from the analysis. A lexical-semantic analysis has not been particularly attempted, because it would have significantly expanded the aforementioned study.

BIBLIOGRAFIJA

Korpus

- Korkut, Derviš (1942): „Makbul-i ‘Arif (Potur Šahidija) Ūskŭfi Bosneviye“, *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, god. LIV, Sarajevo
- Maqbŭl-i ‘arif (Potur Šahidiya)* (2001), Općina Tuzla, Behram-begova biblioteka, Narodna i univerzitetska biblioteka, Tuzla
- Nametak, Alija (1968): *Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetosti, Zagreb
- Nametak, Alija (1978): „Tri rukopisa Makbuli-arifa (Potur-Šahidije)“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga V-VI, Sarajevo
- Smailović, Ismet (1990): „O Uskufijevu rječniku Maqbuli arif (Potur Šahidija)“, *Muhamed Hevai Uskufi*, Univerzal, Tuzla

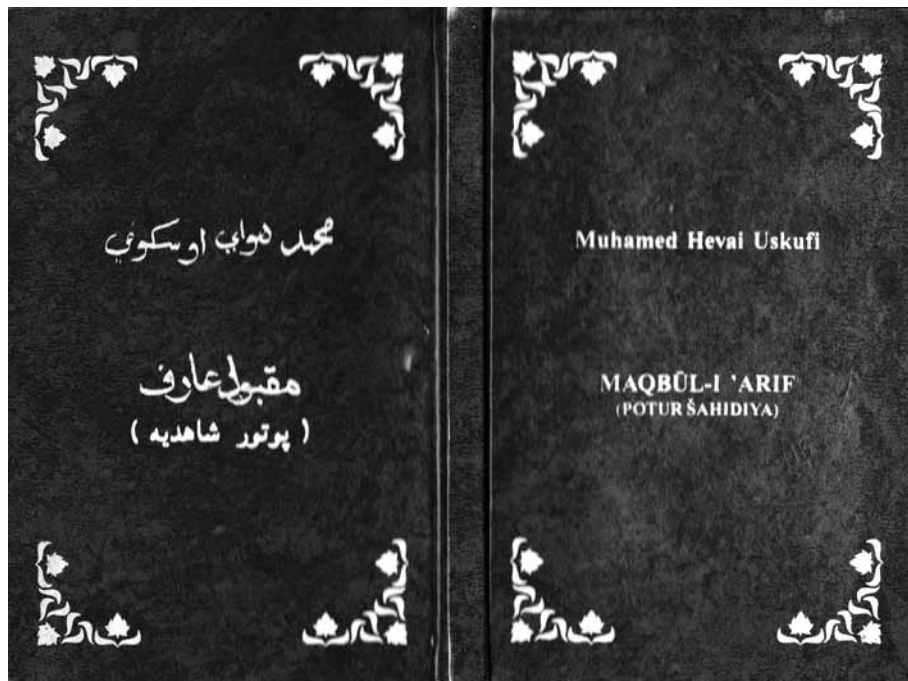
Literatura

- Anić, Vladimir; Brozović Rončević, Dunja; Goldstein, Ivo; Jojić, Ljiljana; Matasović, Ranko; Pranjković, Ivo (2004): *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, EPH d.o.o. Zagreb i Novi Liber Zagreb
- Blau, Otto (1868): “Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler”, *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, V Bd., No 2, Leipzig
- Bulić, Refik (2003), „Pitanje ikavskog supstrata u ijekavskim govorima tuzlanskoga kraja“, *Književni jezik*, Sarajevo, 2003.
- Filan, Kerima (2005): „Turska leksika u rječniku ‘Makbuli arif’ Muhameda Hevajja Uskufija“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga XXIII-XXIV, Sarajevo
- Halilović, Senahid (1991): „Narodno jezičko blago u ‘Potur-Šahidiji’ Muhameda Hevajje Uskufije, *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo
- Humo, Omer Hazim (2010): *Sehletul-vusul*; Munir Drkić, Alen Kalajdzija: *Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar
- Kadrić, Adnan (1999): “Jedna pedagoško-didaktička manzuma Ibrahima Edhema Berbića”, *Takvim*, Sarajevo
- Kalajdzija, Alen (2009): “Elementi književnojezičke koine u najstarijoj alhamijado pjesmi ‘Hirvat türkisi’ (1588/1589.)”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga XXIX-XXX, Sarajevo
- Kalajdzija, Alen (2011): “Književnojezička koine u alhamijado stvaralaštvu predstandardnog tipa“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 60, Sarajevo
- Kalajdzija, Alen (2007): *Razvoj refleksa glasa jat u alhamijado pjesništvu i formiranje poetskoga ikavskog manira*, Magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Kemura, Ibrahim (1975): “Ilmihal Abdul Vehab Ilhamije na ‘bosanskom’ jeziku”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, XXXVIII / 1–2, Sarajevo
- Kuna, Herta (1974): „Historija literarnog (književnog) jezika – standardni jezik, njegova historija i predstandardni idiomi“, *Izraz*, knjiga XXXVI, godina XVIII, broj 10, Sarajevo
- Mušić, Omer (1963): “Anonimni pjesnik Sarajlija o stanju u Bosni 1057/1647. godine”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo
- Nametak, Abdurahman (1981): *Hrestomatija alhamijado književnosti*, Svjetlost, Sarajevo
- Nametak, Alija (1982): „Još o ‘Makbuli-’arifu’ ili ‘Potur-Šahidiji’“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga VII-VIII, Sarajevo

Skok, Petar (1971): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga I i II, JAZU, Zagreb

Smailović, Ismet (1969), “Nova leksikografska studija”: Alija Nametak, “Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici”, *Jezik*, Zagreb

Truhelka, Ćiro (1889): „Bosančica. Prilog bosanskoj paleografiji“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. IV, br. I, Sarajevo

Korice rječnika